

Masterthesis

‘Schaam jij je niet?’

De ontwikkeling van de brede identiteit
in de midden kindertijd

Esther Scherff

3271501

Begeleidster: Dorian de Haan

2e beoordelaar: Daan Brugman

Abstract

This study focused on the development of extended identity in middle childhood involving Dutch children aged 6, 7, and 8/9 years. The children were individually interviewed about a hypothetical situation. Three components of the extended identity were measured. We investigated age and gender differences in the development of extended identity. It was expected that the older children showed a more developed extended identity than the younger children and that girls showed more marks of extended identity than boys. In the first part of the study, children were presented with a hypothetical scenario in which they imagined other classmates made a mistake during a class act in public. The results showed age differences on two of the six considered questions: older children showed a more developed extended identity. No gender differences were found. In the second part, the hypothetical situation concerned a small group. The child had to make a task with two other children, of whom one child made a mistake which resulted in a negative outcome. Age differences were found, but they contradicted each other. No gender differences were found.

Keywords: Extended identity; Shame; Social emotion; Middle Childhood; Social development

Inleiding

'Once children are able to share in a social consensus they can move beyond egocentrism'

Mead, 1934

De ontwikkeling van het zelf wordt gezien als één van de belangrijkste ontwikkelingen bij jonge kinderen. De ontwikkeling van het zelfconcept begint in de vroege kindertijd en duurt tot in de adolescentie en de volwassenheid. Dit zelfconcept bestaat uit een persoonlijk zelf en een sociaal zelf, een gevoel van het zelf dat verbonden is aan anderen. Dit sociale zelf ontstaat niet alleen uit de interactie met familie en vrienden, maar ook uit die met personen die een deel zijn van het kind doordat het behoort tot bepaalde sociale groepen, zoals klasgenoten.

De middenkindertijd lijkt de sleutelperiode te zijn voor het opnemen in het zelfconcept van sociale categorieën die verbonden zijn met de groepen waar men deel van uitmaakt. Gedurende deze periode wordt het gevoel van het zelf meer complex door blootstelling aan een nieuwe sociale omgeving zoals school. Dit is één van de belangrijkste sociale transitieën in de ontwikkeling (Ruble, Alvarez, Bachman, Cameron, Fuligni & Garcia Coll, 2004).

De sociale-identiteitstheorie (SIT; Turner, 1975) en de zelfcategorisatie theorie (ZCT; Turner, 1985; Turner, Hogg, Oakes, Reicher & Wetherell, 1987) gaan ervan uit dat sociale identiteiten ons zelfbeeld bepalen en een aanleiding vormen voor het indelen van onszelf en anderen in categorieën. Dit categoriseren leidt tot het onderscheiden van personen die behoren tot de eigen groep (de ingroup of 'wij') en personen die daar niet bij horen (de outgroup of 'zij'). Beide theorieën benadrukken de belangrijke rol van sociale categorisatie en identiteit in

sociale relaties. De sociale-identiteitstheorie geeft aan dat individuen tot veel verschillende sociale groepen behoren en dat leden van die groepen soms een deel van iemands zelfconcept worden. Als dit gebeurt, streven individuen ernaar om een positief gevoel van eigenwaarde te krijgen door deze sociale identiteiten; men gaat zich hierbij identificeren met de groep (Barrett, Lyons & del Valle, 2004). De zelfcategorisatietheorie stemt overeen met de sociale-identiteitstheorie op het cruciale punt dat individuen zichzelf omschrijven in termen van de groep waar zij bij horen, maar vult de sociale-identiteitstheorie aan door het verschil tussen de persoonlijke en de sociale identiteit te benadrukken. De individuele verschillen binnen de categorie, de groep waartoe iemand behoort, zijn kleiner dan de verschillen tussen afzonderlijke categorieën.

Een belangrijke ontwikkeling is de uitbreiding van de sociale identiteit naar het betrekken van het gedrag van anderen in het zelfbeeld, en de reflectie daarvan door het individu. Dit wordt ook wel de *extended identity* genoemd, de brede identiteit. Dit begrip kan omschreven worden als de identiteit die bepaald wordt door acties van anderen; dit komt voort uit een gevoel van sociale eenheid. Een voorbeeld hiervan is dat de moeder zich verbonden met en verantwoordelijk voelt voor het gedrag van haar kind en haar handelen hierop aanpast. Het kind maakt op die manier deel uit van haar identiteit. Jonge kinderen moeten leren begrijpen dat hun identiteit niet alleen afhankelijk is van wat zij zelf wensen, maar ook van de sociale groep waartoe zij behoren. Voor de ontwikkeling van het verantwoordelijkheidsgevoel is deze identiteit van groot belang.

Bennet en Cormack (1996) hebben een onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van de brede identiteit. Kinderen van 5, 8 en 11-jaar namen deel aan het onderzoek waarbij zij een hypothetische situatie kregen voorgelegd; zij waren verantwoordelijk voor een jong kind dat vervolgens sociaal ongepast gedrag vertoonde in het bijzijn van vreemde mensen. De participanten werd gevraagd hoe zij zich zouden voelen, welke emoties zij ervoeren en wat de omstanders van hen zouden denken. Uit het onderzoek bleek dat de meeste kinderen dachten dat zij negatief beoordeeld zouden worden door de omstanders in deze situatie. Alleen de oudere kinderen, van 11 jaar, ervoeren daarbij emoties als schaamte en schuld; dit wijst erop dat alleen deze kinderen zich verantwoordelijk voelden voor de acties van het jongere kind.

In een tweede onderzoek (Bennet, Thompson, Yuill, & Banerjee, 1998) kregen de kinderen wederom hypothetische situaties voorgelegd. Het onderzoek bestond uit twee delen. In het eerste deel participeerden kinderen van 5, 8 en 11 jaar oud. De situatie betrof een moeder en een vriendje, dus een voor het kind dierbaar persoon, die een negatieve actie uitvoert in aanwezigheid van publiek. Uit dit onderzoeksdeel bleek dat alleen oudere

kinderen, van elf jaar, beseft hebben van de onderliggende principes en ideeën van verplichtingen die zij hebben naar hun sociale identiteit.

In het tweede deel participeerden 64 kinderen van 5, 7, 9 en 11 jaar. Hierin was het kind, net als in het onderzoek van Bennet en Cormack (1996), verantwoordelijk voor een jonger kind maar in dit deelonderzoek werd een nieuw aspect opgenomen, namelijk de verontschuldiging voor het gedrag van de ander. Bovendien werd een onderscheid gemaakt tussen een spontane reactie en reactie op basis van een 'prompt' ten aanzien van een sociale emotie. De kinderen in dit experiment lieten op jongere leeftijd meer begrip van brede identiteit zien dan in het eerste onderzoeksdeel. De resultaten tonen aan dat de meeste kinderen van 5 jaar begrijpen dat anderen negatief gedrag afkeuren. Geen enkel 5-jarig kind noemde schaamtegevoelens, tegen de helft van de 7-jarigen en de meeste 9- en 11-jarige kinderen. De meeste kinderen van 7 jaar oud zeiden dat zij zich zouden verontschuldigen ten gunste van het jongere kind. Kinderen van 9 jaar en ouder zijn meer geneigd zichzelf de meeste schuld toe te kennen.

In het onderzoek van Bennet et al. (1998) werd een sekseverschil gevonden. Bij meisjes bleken meer kenmerken van de brede identiteit aanwezig te zijn dan bij jongens.

Samenvattend kan gesteld worden dat de brede identiteit afwezig is bij jonge kinderen, zich ontwikkelt in de midden kindertijd en redelijk gestabiliseerd is in de late kindertijd (Bennet & Cormack, 2001; Bennet, Yuill, Banerjee, & Thomson, 1998). Uit onderzoek blijkt dat 5-jarige kinderen nog geen brede identiteit hebben ontwikkeld. Bijna alle 8-jarige kinderen weten dat anderen hen niet alleen kritisch bekijken op basis van hun eigen handelingen, maar ook op basis van de verantwoordelijkheid die zij hebben voor iemand uit hun groep die een onacceptabele actie uitvoert. Een deel van hen ervaart sociale emoties in het geval van negatief gedrag van de ander met wie zij verbonden zijn en ongeveer de helft van hen is in staat hun emotie te labelen als sociale emotie, waarbij rekening gehouden wordt met het falen in verantwoordelijkheid. Daarnaast blijkt dat kinderen van 7 en 8 jaar zich wel verontschuldigen voor het negatieve gedrag van de ander, maar niet de schuld op zich nemen. Kinderen van 9 jaar en ouder voelen zichzelf in die mate verantwoordelijk voor een jonger kind dat zij zichzelf het meest schuldig voelen voor het gedrag. Vanaf 11-jarige leeftijd maken kinderen zich sociale normen eigen en wijzen hun zelfattributies en rechtvaardiging op de vorming van een brede identiteit. Zij hebben het begrip dat ze beoordeeld worden op negatief gedrag van hun ouder of vriend, en dat dit gedrag van de ander pijnlijk voor hen kan zijn.

Een belangrijk onderdeel van het onderzoek naar brede identiteit is schaamte.

Schaamte is een zogenoemde sociale emotie. Het is een op schrik gebaseerde, zelfbewuste emotie die gevoelens veroorzaakt van hopeloosheid, incompetentie, en een wens om te ontsnappen of contact met anderen te vermijden. Zelfattributies voor falen veroorzaken gevoelens van schaamte en schuld. Bij schaamte is een persoon bang om afgewezen te worden. Dit heeft een negatieve invloed op het hele zelfbeeld (Ferguson et al., 1990, 1991, Lewis, 1971). Schaamte speelt een centrale rol in gedrag en is essentieel voor een normale ontwikkeling. Het is een sleutel tot de emotionele barometer die laat zien hoe waardig een persoon zich voelt; dit motiveert en reguleert het denken, voelen, sociaal acceptabel gedrag en de inspanning om het zelf te verbeteren (Dickerson, Gruenewald, & Kemeny, 2004).

De ontwikkeling van schaamte begint rond 3-jarige leeftijd (Lagattuta & Thompson, 2007; M. Lewis, 1992, 2007). Op die leeftijd zijn kinderen in staat tot het maken van globale zelfattributies en tot enig zelfbesef. Het begrip ‘anderen’ is bij kinderen van 3 jaar zo ontwikkeld dat zij gevoeliger worden voor andermans oordelen (Lagattuta & Thompson, 2007). Kinderen van 5 en 6 jaar oud kunnen schaamte onderscheiden van andere emoties (Berti, Garattoni & Venturini, 2000). Het ervaren van schaamte ontstaat echter niet voor de leeftijd van 7 à 8 jaar (Ferguson & Stegge, 1995). In het onderzoek van Ferguson en collega’s onder 42 meisjes en 44 jongens in de leeftijd van 5 tot 12 jaar kwam naar voren dat de ontwikkeling van bepaalde zelfbewuste sociale emoties zoals schaamte gerelateerd is aan de ontwikkeling van verantwoordelijkheid (Ferguson, Stegge, Miller & Olsen, 1999).

Het onderzoek naar de ontwikkeling van sociale identiteit betreft de verbondenheid met specifieke personen, zoals een familielid of vriend (Bennet et al., 1998). Uit het onderzoek van Bennet e.a. blijkt dat vooral tussen 5 en 9 jaar veranderingen optreden op het gebied van de ontwikkeling van de brede identiteit. Echter, er zijn nog geen empirisch onderbouwde gegevens over de fase waarin de sociale identiteit ontstaat met betrekking tot een groep. Bennet benadrukt dat uitgebreider onderzoek naar de brede identiteit op het gebied van groepslidmaatschap nodig is. In het bijzonder de ontwikkeling van deze identiteit in situaties waarbij ervaringen van verantwoordelijkheid en verantwoordingsplicht een rol spelen (Bennet, 1998).

Het huidige onderzoek maakt deel uit van een breder onderzoeksproject naar de sociale competentie van kinderen in de groepen 3 en 4 van de basisschool. In het huidige onderzoek wordt onderzocht in welke mate kinderen uit groep 3 en 4 met een leeftijd tussen de 6 en 8/9 jaar een sociale identiteit hebben verworven ten aanzien van een groep waar zij deel van uit maken; in dit geval de schoolklas. In dit onderzoek is het onderzoek van Bennet et al. omgevormd tot de groep op twee niveaus. Namelijk op het niveau van de klas en met

betrekking tot de verantwoordelijkheid ten opzichte van een kleine groep van klasgenoten. De algemene vraag is: zijn kinderen die kenmerken van de brede identiteit tonen gemiddeld ouder dan kinderen die dat niet doen? Op basis van eerder onderzoek wordt een leeftijdsverschil verwacht. Er zijn verschillen aangetoond in de ontwikkeling van brede identiteit in een situatie van negatief gedrag van één individu met wie het kind wordt geassocieerd tussen 5, 7, 8 en 9/11 jarigen; gebleken is dat 5-jarige kinderen nog geen brede identiteit hebben ontwikkeld, kinderen van 7 jaar bleken in de helft van de gevallen een sociale emotie te uiten, tegenover bijna alle 9-jarige kinderen, de meeste kinderen van 7 jaar oud zeiden dat zij zich zouden verontschuldigen, en kinderen van 9 jaar en ouder zijn meer geneigd zichzelf de meeste schuld toe te kennen (Bennet & Cormack, 2001; Bennet, Yuill, Banerjee, & Thomson, 1998). Ferguson en Stegge (1995) vonden dat het ervaren van schaamte niet voor de leeftijd van 7 à 8 jaar ontstaat, en Ferguson, Stegge, Miller en Olsen (1999) hebben aangetoond dat de ontwikkeling van bepaalde zelfbewuste sociale emoties zoals schaamte gerelateerd is aan de ontwikkeling van verantwoordelijkheid. Gebaseerd op deze onderzoeken kan in dit onderzoek verwacht worden dat kinderen die kenmerken van de brede identiteit tonen gemiddeld ouder zijn dan kinderen die dat niet doen.

De volgende deelvragen zijn opgesteld. De eerste vragen betreffen leeftijdsverschillen. Ten eerste wordt gekeken of kinderen die een sociale emotie laten zien als iemand uit hun groep zorgt voor een negatieve uitkomst van een gezamenlijke prestatie, gemiddeld ouder zijn dan kinderen die dat niet doen. Uitgaande van eerdere onderzoeksresultaten wordt verwacht dat er leeftijdsverschillen zijn. De hypothese is dat kinderen die schaamte uiten ouder zijn dan kinderen die geen schaamte uiten.

Ten tweede wordt onderzocht of kinderen denken dat het publiek negatief oordeelt over de groep en over het kind zelf. Ook hierbij wordt verwacht dat kinderen die een negatief oordeel van het publiek over de groep en over zichzelf verwachten wanneer een gezamenlijk optreden misgaat gemiddeld ouder zijn dan kinderen die dat niet doen.

Ten derde wordt gekeken of de participanten die verantwoordelijkheid laten zien door uitleg te geven gemiddeld ouder zijn dan kinderen die dat niet doen. Verwacht wordt dat kinderen die uitleg geven gemiddeld ouder zijn dan de kinderen die dat niet doen.

Tenslotte wordt gekeken naar sekseverschillen. Hierbij worden alle onderzochte kenmerken van de uitgebreide identiteit van de seksen vergeleken. Op basis van het onderzoek van Bennet et al. (1998) wordt verwacht dat meisjes meer sociale attributies maken dan jongens. Bij hen zullen naar verwachting meer kenmerken van de uitgebreide identiteit aanwezig zijn dan bij jongens.

Methoden

Respondenten

In totaal hebben 182 kinderen deelgenomen aan het eerste deel van het onderzoek (situatie 1), 90 meisjes (49%) en 92 jongens (51%). De kinderen hadden een gemiddelde leeftijd van 7;5 jaar (90 maanden); 47 van 6 jaar, 84 van 7 jaar, 48 van 8 jaar en 3 van 9 jaar.

In het tweede deel van het onderzoek participeerden 192 kinderen 94 meisjes (49%) en 98 jongens (51%). De kinderen hadden een gemiddelde leeftijd van 7;2 jaar (86 maanden); 41 van 6 jaar, 78 van 7 jaar, 67 van 8 jaar en 5 van 9 jaar.

Alle participanten zijn geworven op 6 reguliere basisscholen in Amersfoort, Amsterdam (2 scholen), Purmerend, Den Bosch en Andel. De respondenten zitten in groep 3 en 4 van de basisschool en hun leeftijd varieerde van 6 tot en met 9 jaar. De ouders is de mogelijkheid geboden bezwaar aan te tekenen voor deelname van hun kind aan het onderzoek. 6 ouders hebben bezwaar aangetekend, dit aantal is verwaarloosbaar. Wanneer ouders weigerden hun toestemming te geven had dit betrekking op de video-opnames die voor het project werden gemaakt. De ouders die bezwaar aantekenden, wilden niet dat het kind op film kwam of dat de film gebruikt werd voor publicatiedoeleinden. Daarnaast kwam het een enkele keer voor (2 ouders) dat men geen toestemming gaf dat de school achtergrondgegevens zoals SES zou verstrekken.

Meetinstrumenten en procedure

De dataverzameling van dit onderzoek is gebaseerd op het onderzoek van Bennet et al. (1998). Twee situaties zijn onderscheiden: een op het niveau van een groepje van drie kinderen die moeten samenwerken, en een op het niveau van de hele klas.

De data zijn verzameld door middel van gestructureerde interviews waarin de kinderen hypothetische situaties werd voorgelegd. Deze interviews zijn op video- of geluidsband vastgelegd en uitgeschreven. Het onderzoek van Bennet en collega's is als uitgangspunt genomen (Bennet et al., 1998).

In de eerste situatie moest het kind zich voorstellen dat het met zijn/haar klas een optreden moest doen voor alle kinderen van de school. Twee kinderen waren niet bij de uitleg aanwezig, niemand heeft ze daarna geholpen en ze weten tijdens het optreden niet wat ze moeten doen; het optreden van de klas gaat hierdoor helemaal mis. Er werden vervolgens drie soorten vragen gesteld aan het kind: hoe zij zich zouden voelen over de situatie, hoe anderen hen zouden beoordelen en of zij uitleg zouden geven over de situatie (zie bijlage 1 voor het

interview van situatie 1). Bij de eerste vraag wordt een spontaan antwoord gevraagd en vervolgens moet het kind door middel van smileys aanwijzen hoe het zich voelt. Het meten van verantwoordelijkheidsgevoel bij de kinderen vindt plaats door middel van de laatste vraag. In eerste instantie wordt ook hier het kind de mogelijkheid geboden spontaan te antwoorden of hij/zij de verantwoordelijkheid op zich neemt (zou iemand van jullie groep uitleggen hoe het kwam?), vervolgens wordt door middel van een meerkeuzevraag (Wie zou dat uitleggen, jij?) gekeken of het kind verantwoordelijkheid toont. De situaties werden door middel van twee plaatjes en een viertal smileys ondersteund. Het eerste plaatje liet een klas situatie zien waarbij de juf uitleg geeft en waarop te zien is dat 2 tafels (van de zieke kinderen) leeg zijn. Het tweede plaatje toont het optreden van de klas, waarop duidelijk te zien is dat twee kinderen op het podium niet meedansen met de andere kinderen maar stil staan. Daarnaast werden 4 smileys gebruikt, die de volgende emoties uitbeeldden: blij, verdrietig, schaamte en neutraal.

In de tweede situatie die in het onderzoek is opgenomen moet het kind zich voorstellen dat het samen met twee klasgenootjes een opdracht maakt: een tekening van een koe. Door toedoen van één kind gaat de opdracht fout. Hierbij werden aan het kind vragen gesteld over hoe zij zich zouden voelen in deze situatie, wat zij zouden doen en wie het uit moest leggen aan de juf. Ook in deze situatie werden plaatjes gebruikt. Het ging hierbij om drie afbeeldingen. Op het eerste plaatje was te zien hoe de juf de opdracht gaf, hierbij werd duidelijk dat elk van de kinderen een deel van de koe moest maken. Vervolgens werd een plaatje getoond waarop 3 kinderen aan de opdracht werken, er is te zien dat een jongetje de kop van de koe niet mooi maakt. Tenslotte ziet het kind een plaatje van de koe zoals die er uiteindelijk uitziet, het kind kan op die manier zien dat de koe er door de kop raar uitziet (zie bijlage 2 voor het interview van situatie 2).

De situaties voldoen aan de kenmerken van het onderzoek van Bennet et al. (1998): de drie componenten: sociale emotie, verwacht oordeel en tonen van verantwoordelijkheid werden opgenomen in de hypothetische situatie.

Scoring

De scoring heeft, net als bij het onderzoek van Bennet e.a. (1998), plaatsgevonden op basis van audio- en video opnames van de gesprekken. Deze zijn volledig uitgeschreven en vervolgens aan de hand van vooraf opgestelde schema's gescoord en geanalyseerd. Er zijn drie componenten te onderscheiden in de scoring: 1. De (sociale) emotie van het kind, 2. De reactie van het publiek en 3. De uitleg van het kind.

Het scoren van de emotie van het kind is gebeurd door middel van vijf mogelijkheden: het kind omschrijft een neutrale emotie, een blijde emotie, een verdrietige emotie, een sociale emotie, een andere emotie (zie bijlage 3 voor het scoringsformulier van situatie 1).

De tweede component, de reactie van het publiek, is gemeten door middel van twee vragen. De eerste vraag gaat over de beoordeling die het publiek volgens het kind heeft over de klas, bij vraag twee gaat het specifiek over het oordeel van het publiek over het kind zelf. De antwoorden van het kind op deze vragen is onder een van de volgende drie categorieën ingedeeld: positief, negatief of weet niet.

Tenslotte is gekeken naar de uitleg van het kind. Het gaat hierbij om twee vragen, bij de eerste vraag is nagegaan wie zich volgens het kind zou verontschuldigen vanuit de groep. Het antwoord wordt onderverdeeld in een van de volgende schalen: de juf/meester, groepje kinderen zelf, kind zelf, nee niemand, weet niet. Bij de tweede vraag gaat het specifiek om het feit of het kind zelf uitleg zou geven, het antwoord wordt hierbij verdeeld onder een van de vier schalen: ja spontaan, ja, op vraag, nee, weet niet.

In de tweede situatie, op het niveau van de kleine groep, zijn dezelfde componenten onderzocht. Het gaat hier echter om het verwachte oordeel van de leerkracht in plaats van het oordeel van het publiek, omdat het hier om een kleine groep binnen de klas gaat. Daarnaast kunnen de antwoorden bij de vraag met betrekking tot het geven van uitleg, als volgt geschaald worden: eigen verantwoordelijkheid, verantwoordelijkheid van het kind dat het fout doet, groepsverantwoordelijkheid, niemand en weet niet/anders (zie bijlage 4 voor het scoringsformulier van situatie 2).

Opgemerkt moet worden dat het door de hypothetische situatie voor sommige kinderen moeilijk is het verhaal te begrijpen en adequaat te antwoorden op de vragen. Bij de scoring is hiermee rekening gehouden: kinderen die het verhaal niet begrepen, zijn niet meegenomen in de analyse (zie verder voor deze uitval).

De data van 15 kinderen zijn door twee beoordelaars gescoord om de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid te berekenen. De interbeoordelaarsbetrouwbaarheid komt uit op een Cohen's Kappa van .83, dit is de gemiddelde betrouwbaarheid berekend op basis van 13 afzonderlijke vragen. Er werden geen onbetrouwbare vragen aangetoond.

Analyses

De verkregen gegevens zijn verwerkt en geanalyseerd door middel van het statistische programma SPSS 17.0. Voor de toetsing van leeftijdsverschil is gebruik gemaakt van onafhankelijke t-toetsen.

Voor het vergelijken van het aantal kenmerken van de brede identiteit tussen de verschillende seksen is een Mann Whitney U toets gebruikt. Bij alle toetsen is een significantieniveau van $p < 0.05$ gehanteerd.

Resultaten

Er zijn 13 kinderen die de hypothetische situatie, ook na nadere uitleg, niet begrepen. Deze kinderen zijn niet meegenomen in de analyses om de validiteit zo groot mogelijk te houden. In de weergave van de resultaten zal eerst een beschrijving worden gegeven van de kwantitatieve gegevens (frequenties en percentages). Voor een overzichtelijke weergave is gekozen voor de volgende leeftijdsindeling van de kinderen uit groep drie en vier: 6-jarigen (71 t/m 83 maanden), 7-jarigen (84 t/m 95 maanden) en 8- en 9-jarigen (96 t/m 109 maanden). Gezien de relatief kleine groep 9-jarigen ($N=X$) zijn deze bij de 8-jarigen ingedeeld. Vervolgens worden de uitkomsten van de toetsingen uiteengezet. Bij alle toetsingen die betrekking hebben op leeftijdsverschillen is de leeftijd in maanden als uitgangspunt genomen.

Analyses

Om na te gaan of er met de stijging van de leeftijd verschil is wat betreft de ontwikkeling van de brede identiteit zijn t-toetsen uitgevoerd. Het wel of niet aanwezig zijn van kenmerken van de brede identiteit wordt in de toetsingen opgenomen als onafhankelijke variabele. De afhankelijke variabele is de leeftijd in maanden.

Niveau klas

Sociale emotie

Ten eerste wordt getoetst of er een leeftijdsverschil aanwezig is bij het uiten van een spontane sociale emotie.

Omdat gekeken wordt naar het verschil in leeftijd wat betreft het uiten van schaamte is ervoor gekozen de antwoordmogelijkheden samen te nemen in 2 categorieën, namelijk 'schaamte' versus 'anders' (bij 'anders' is geen sprake van een sociale emotie).

Er is geen significant verschil in leeftijd tussen de groep die schaamte toont ($M=91.4$, $SD=6.60$ maanden) en de groep die geen schaamte toont ($M=90.0$, $SD=8.94$ maanden) door een spontaan antwoord ($t(166)=-.86$, $p=.39$). Oudere kinderen noemen niet vaker spontaan schaamte als reactie op de situatie dan jongere kinderen.

Ook bij de vraag die het uiten van een sociale emotie door middel van een smiley betreft, zijn de antwoordmogelijkheden teruggebracht naar twee categorieën, namelijk schaamte versus een andere emotie. Hiervoor is gekozen omdat getoetst wordt of er een leeftijdsverschil is tussen de kinderen die wel of geen schaamte uiten.

Er is geen significant verschil in leeftijd voor de groep die schaamte toont ($M=91.3$, $SD=8.16$) en groep die geen schaamte toont ($M=89.4$, $SD=8.80$) door middel van een smiley ($t(166)=-1.41$, $p=.161$). Oudere kinderen laten niet vaker schaamte zien door middel van een smiley dan jongere kinderen.

Beoordeling publiek

Ook wat betreft de beoordeling van het publiek over de klas wordt gekeken of er een leeftijdsverschil aanwezig is.

De antwoorden zijn gereduceerd tot twee antwoordcategorieën ('negatief' versus 'positief/weet niet') om onderscheid te maken tussen de kinderen die een kenmerk van de brede identiteit tonen en de kinderen die dat niet doen. Hierbij is het verwachten van een negatieve beoordeling van het publiek een kenmerk van een brede identiteit, waar een positief of 'weet niet' antwoord dit niet is.

Er is geen significant leeftijdsverschil tussen de groep kinderen die een negatief oordeel van het publiek verwacht met betrekking tot de klas ($M=90.5$, $SD=8.3$) en de groep kinderen die een positief oordeel verwacht of het niet weet ($M=89.7$, $SD=9.18$); $t(166)=.555$, $p=.58$. Oudere kinderen verwachten niet vaker een negatief oordeel uit hun omgeving over de klas in vergelijking met jongere kinderen.

De resultaten met betrekking tot het oordeel van het publiek over het kind zelf, zijn teruggebracht naar twee categorieën om een wel of niet ontwikkelde brede identiteit te onderscheiden (negatief versus positief/weet niet).

Er is een significant verschil in leeftijd tussen de groep kinderen die een negatief oordeel van het publiek over zichzelf verwacht ($M=93.7$, $SD=7.26$) en de groep waarbij dat niet het geval is ($M=89.6$, $SD=8.62$); $t(166)=2.32$, $p < .05$. De resultaten laten zien dat oudere kinderen vaker een negatief oordeel over zichzelf verwachten van het publiek dan jongere kinderen.

Uitleg

De derde component van de brede identiteit die in dit onderzoek is opgenomen is die van het geven van uitleg aan het publiek. Ten eerste is gekeken of het kind in zijn/haar spontane

reactie het geven van uitleg op zich neemt. De antwoordmogelijkheden zijn gereduceerd tot twee categorieën, namelijk ‘kind zelf geeft uitleg’ versus ‘anders’. Hiermee kan een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen de groep kinderen met een ontwikkelde brede identiteit en de groep waarbij deze nog niet (volledig) ontwikkeld is.

Uit de gegevens blijkt geen significant verschil in leeftijd tussen de groep kinderen die zelf de verantwoordelijkheid neemt door uitleg te geven ($M=88.8$, $SD= 8.01$) en de groep kinderen die dat niet doet ($M=90.7$, $SD=8.63$) als antwoord op een vraag wie de uitleg zou geven; $t(166)=-1.13$, $p=.261$. Hierbij geven oudere kinderen niet vaker aan zelf uitleg te geven in vergelijking met jongere kinderen.

Ten tweede wordt het kind specifiek gevraagd of hij/zij aan het publiek uitleg zou geven met betrekking tot de situatie. Bij deze vraag is ook onderscheid gemaakt tussen de groep kinderen die zelf uitleg geeft en een groep die dit niet geeft door twee categorieën te vormen, namelijk ‘ja’ (het kind zou zelf uitleg geven) en ‘nee/weet niet’.

Er blijkt een significant leeftijdsverschil tussen de groep kinderen die zelf de verantwoordelijkheid neemt door uitleg te geven ($M=91.5$, $SD=8.15$) en de groep kinderen die dat niet doet ($M=88.9$, $SD=8.77$), als antwoord op de vraag of het kind zelf uitleg zou geven; $t(166)=2.01$, $p <.05$. Oudere kinderen blijken vaker zelf de uitleg te geven als hen dit specifiek gevraagd wordt dan jongere kinderen.

Sekseverschillen

Wat betreft de sekseverschillen wordt onderzocht of meisjes vaker kenmerken van een ontwikkelde brede identiteit laten zien dan jongens. Een overzicht van de gegeven antwoorden van jongens en meisjes per vraag is te zien in tabel 1 t/m 3.

Tabel 1. *Sociale of andere emotie met betrekking tot de klas op basis van sekse, absolute aantallen en percentages.*

Emotie	Schaamte		Negatieve emotie		Blij		Neutraal		Anders	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Spontaan										
Jongens	14	16.	60	67.	6	07.	1	01.	8	09.
Meisjes	20	26.	47	60.	4	05.	1	01.	6	08.

Emotie	Schaamte		Negatieve emotie		Blij		Neutraal		Anders	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Smiley										
Jongens	39	44.	26	30.	10	11.	12	14.	1	01.
Meisjes	42	53.	21	27.	4	05.	12	15.	0	00.

Tabel 2. *Verwachte oordeel publiek met betrekking tot de klas op basis van sekse, absolute aantallen en percentages.*

Oordeel	Negatief		Positief		Weet niet	
	N	%	N	%	N	%
Klas						
Jongens	67	79.	12	14.	6	07.
Meisjes	57	74.	14	18.	6	08.

Oordeel	Negatief		Positief		Weet niet	
	N	%	N	%	N	%
Jou						
Jongens	17	22.	41	53.	20	26.
Meisjes	11	16.	37	54.	20	29.

Tabel 3. *Uitleg met betrekking tot de klas op basis van sekse, absolute aantallen en percentages.*

Uitleg	De		Groepje		Kind zelf		Nee niemand		Weet niet	
	juf/meester		kinderen zelf							
Spontaan	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Jongens	39	44.	9	10.	18	17.	12	14.	14	16.
Meisjes	37	49.	4	05.	18	24.	7	09.	9	12.

Uitleg	Ja		Nee		Weet niet	
	N	%	N	%	N	%
Zelf						
Jongens	44	51.	41	47.	2	02.
Meisjes	46	62.	23	31.	5	07.

Het aantal kenmerken van de brede identiteit dat aanwezig is, is per sekse weergegeven in tabel 4.

Om te toetsen of er sprake is van een significant verschil tussen de seksen wat betreft het aantal kenmerken van de brede identiteit is gebruik gemaakt van de Mann-Whitney U toets. Er blijkt geen significant verschil tussen de seksen in het aantal kenmerken van de brede identiteit ($p = .230$).

Tabel 4. *Aantal kenmerken van de brede identiteit met betrekking tot de klas, absolute aantallen en percentages per sekse.*

Kenmerken	0 Kenmerken		1-2 Kenmerken		3-4 Kenmerken		5-6 Kenmerken	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Brede identiteit								
Jongens	9	10.	46	51.	34	38.	1	01.
Meisjes	4	05.	41	52.	27	34.	7	09.

Niveau kleine groep

Wat betreft de tweede hypothetische situatie, namelijk die van de kleine groep, zijn dezelfde drie componenten onderzocht als in de groepssituatie. Ook hierbij is de onafhankelijke t-toets gebruikt voor het analyseren van de gegevens.

Sociale emotie

Wat betreft de eerste component is getoetst of er een leeftijdsverschil is in het wel of niet uiten van een spontane sociale emotie als gevolg van de onderzoekssituatie.

Om een duidelijk onderscheid te maken tussen de groep kinderen die schaamte uit en de groep die dat niet doet, worden de categorieën gereduceerd ('Schaamte'/'Anders').

Er blijkt een significant verschil tussen de groep kinderen die schaamte uit ($M=95.9$, $SD=7.91$) en de groep kinderen die geen schaamte uit ($M=89.2$, $SD=8.22$); $t(169)=5.27$, $p < .05$. Deze resultaten laten zien dat oudere kinderen vaker schaamte uiten wanneer het een onvoldoende opdracht inlevert die met een kleine groep gemaakt is, dan dat jongere kinderen dat doen.

Oordeel publiek

Wat betreft het oordeel dat het kind verwacht van de leerkracht over de samenwerking, is onderzocht of er een leeftijdsverschil is tussen de kinderen die een negatief oordeel verwachten en de kinderen die dat niet doen.

Uit de t-toets blijkt geen significant verschil in leeftijd tussen de groep die een negatief oordeel van de juf verwacht ($M=93.4$, $SD=10.6$) en de groep die dit niet verwacht ($M=91.8$, $SD=8.31$); $t(146)=-.838$, $p=.404$. Deze resultaten suggereren dat oudere kinderen niet vaker een negatief oordeel van de juf verwachten bij het inleveren van een onvoldoende opdracht die met een kleine groep is gemaakt dan jongere kinderen.

Uitleg

Met betrekking tot de derde component is getoetst of er een leeftijdsverschil is tussen de groep kinderen die zich verantwoordelijk voelt voor de (kleine) groep en de groep die dat niet doet.

De antwoordmogelijkheden zijn gereduceerd tot twee categorieën om onderscheid te maken tussen de groep met en de groep zonder ontwikkelde brede identiteit ('Kind zelf'/'Anders').

Er is een significant verschil in leeftijd tussen de groep kinderen die verantwoordelijkheid toont door het geven van uitleg ($M=87.9$, $SD=7.72$) en de groep kinderen die dit niet toont ($M=93.1$, $SD=8.81$); $t(128)=-2.04$, $p < .05$. Hieruit blijkt dat jongere kinderen vaker verantwoordelijkheid tonen door het geven van uitleg dan oudere kinderen in een situatie waarbij een kleine groep betrokken is.

Sekseverschillen

Ook op het niveau van de kleine groep wordt gekeken of er een sekseverschil bestaat in het aantal kenmerken van de brede identiteit dat bij jongens en meisjes aanwezig is. Een overzicht van de gegeven antwoorden van jongens en meisjes zijn per vraag te zien in tabel 5 t/m 7.

Tabel 5. *Sociale of andere emotie met betrekking tot de kleine groep op basis van sekse, absolute aantallen en percentages.*

Emotie	Schaamte		Negatief		Positief		Neutraal	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Jongens	32	37.	48	56.	2	02.	4	05.
Meisjes	34	40.	47	55.	0	00.	4	05.

Tabel 6. *Verwachte oordeel met betrekking tot de kleine groep op basis van sekse, absolute aantallen en percentages.*

Oordeel	Negatief		Positief	
	N	%	N	%
Jongens	65	86.	11	15.
Meisjes	60	83.	12	17.

Tabel 7. *Uitleg met betrekking tot de kleine groep op basis van sekse, absolute aantallen en percentages.*

Uitleg	Zelf		Ander Kind		Groep		Weet niet	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Jongens	8	13.	43	67.	11	17.	2	03.
Meisjes	5	08.	45	68.	14	21.	2	03.

Het aantal kenmerken van de brede identiteit zijn per sekse geordend in tabel 8.

Met een Mann-Whitney U toets is gekeken of de verschillen tussen de seksen significant zijn. Er blijkt geen sekseverschil in het aantal kenmerken van de brede identiteit ($p=.908$).

Tabel 8. *Aantal kenmerken van de brede identiteit met betrekking tot de kleine groep, absolute aantallen en percentages per sekse.*

Kenmerken	0 Kenmerken		1 Kenmerk		2 Kenmerken		3 Kenmerken	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Jongens	4	07.	32	56.	20	35.	1	02.
Meisjes	5	10.	28	54.	17	33.	2	04.

Conclusie en discussie

Dit onderzoek is uitgevoerd om antwoord te krijgen op de vraag over de leeftijd waarop de brede identiteit en daarmee het verantwoordelijkheidsgevoel bij kinderen ontwikkeld is op het niveau van een groep. Voor de methode van het onderzoek op het niveau van de klas en een kleine groep in een schoolcontext is zoveel mogelijk het onderzoek Bennet en collega's gevolgd (Bennet & Cormack, 1996; Bennet et al., 1998). Het onderzoek richt zich op leeftijdsverschillen in de mate waarin de brede identiteit ontwikkeld is. Daarnaast is onderzocht of er sprake is van een sekseverschil in de ontwikkeling van de brede identiteit door het aantal kenmerken dat jongens en meisjes daarvan laten zien te vergelijken. Er is onderscheid gemaakt tussen de brede identiteit zoals deze ontwikkeld is op het gebied van een relatief grote groep, in dit geval een schoolklas, en op het niveau van een kleine groep, waarbij drie kinderen betrokken zijn.

Uit de resultaten is gebleken dat er geen eenduidig leeftijdsverschil is in de ontwikkeling van de brede identiteit op het niveau van de groep, dit geldt zowel voor de klassensituatie als de situatie waarbij een kleine groep betrokken is. Dit is niet consistent met de verwachtingen die zijn opgesteld op basis van eerder onderzoek. Hieruit kwam naar voren dat oudere kinderen meer kenmerken van een ontwikkelde brede identiteit laten zien dan jongere kinderen (Bennet & Cormack, 1996; Bennet et al., 1998).

Als gekeken wordt naar de eerste onderzochte component in dit onderzoek, namelijk het uiten van een sociale emotie, is op het niveau van de hele klas geen leeftijdsverschil gevonden in het uiten van een emotie. Dit geldt zowel voor de spontaan geuite emotie als die door middel van een smiley.

Op het niveau van de kleine groep is een leeftijdsverschil gevonden in het uiten van een spontane emotie. De kinderen die een sociale emotie zoals schaamte rapporteren, zijn gemiddeld ouder dan de kinderen die een andere emotie uiten.

Wat betreft de tweede component, het verwachten van een negatief oordeel van omstanders blijkt in de situatie met betrekking tot het oordeel over de klas geen leeftijdsverschil. Er is wel een leeftijdsverschil in het oordeel dat het kind over zichzelf verwacht. De kinderen die verwachten negatief beoordeeld te worden als persoon door het publiek zijn gemiddeld ouder dan de kinderen die geen negatief oordeel verwachten.

Als gekeken wordt naar de kleine groep, blijkt geen leeftijdsverschil in het verwachten van een negatief oordeel van de juf over de kleine groep. Blijkbaar is met de stijging van de leeftijd geen toename in het inzicht van kinderen dat zij als groep negatief beoordeeld worden als iemand uit de groep iets fout doet. Dit geldt echter wel als het gaat om het kind zelf. Naarmate kinderen ouder worden, hebben zij blijkbaar meer besef van het feit dat zij door omstanders als persoon geïdentificeerd worden met de groep en daardoor ook als individu een negatief oordeel krijgen.

Als gekeken wordt naar de derde component blijkt in de klassensituatie een leeftijdsverschil in het nemen van verantwoordelijkheid door het geven van uitleg als het kind hier specifiek naar gevraagd wordt. Blijkbaar wordt het verantwoordelijkheidsgevoel van kinderen sterker naarmate zij ouder worden. Hierbij moet wel in ogenschouw genomen worden dat wanneer een algemene vraag gesteld wordt over wie de uitleg moet geven, geen leeftijdsverschil blijkt. Wanneer het kind zich bewust is, door middel van specifieke vraag, van het feit dat het zelf de verantwoordelijkheid zou kunnen nemen, zijn kinderen naarmate zij ouder worden eerder geneigd dit te doen.

Wat betreft de kleine groep, waar het gaat om de algemene vraag wie er uitleg zou moeten geven, blijkt een leeftijdsverschil aanwezig als het gaat om deze component. Echter, hierbij blijken jongere kinderen eerder aan te geven zelf de uitleg aan de juf op zich te nemen dan oudere kinderen. Bij deze uitkomst is echter wel een kanttekening te plaatsen wat betreft de ontwikkeling van de brede identiteit. Veel kinderen vonden het belangrijk zelf tegen de juf te zeggen wat het andere kind fout had gedaan, zodat het zelf niet verantwoordelijk kon worden gehouden. Dit zou er in dit geval dus juist op wijzen dat het kind (nog) geen verantwoordelijkheidsgevoel heeft ontwikkeld.

De resultaten van dit onderzoek tonen geen eenduidige leeftijdsverschillen aan en gaan deels tegen de verwachtingen, die op basis van eerder onderzoek zijn opgesteld, in. Blijkbaar is er een verschil in het verantwoordelijkheidsgevoel van kinderen ten opzichte van één individu, zoals bleek uit eerdere onderzoeken van Bennet en zijn collega's, en op het niveau van de groep (Bennet & Cormack, 1996; Bennet et al., 1998).

In eerder onderzoek werd een sekseverschil gevonden waarbij meisjes meer sociale transitie maken dan jongens. Op basis van dit gegeven werd verwacht dat meisjes meer kenmerken van een ontwikkelde brede identiteit zouden vertonen dan jongens. Uit de resultaten komt echter geen significant verschil naar voren tussen de seksen, zowel op het niveau van de klas als op het niveau van de kleine groep. De ontwikkeling van de brede identiteit lijkt zich bij jongens en meisjes vrijwel gelijk te ontwikkelen.

Opgemerkt dient te worden dat de eerste emotie die kinderen uiten vaak geen schaamte is, maar wanneer zij vervolgens op de mogelijkheid van schaamtegevoelens gewezen worden door middel van een smiley, blijken veel van hen dit aan te geven als hun gevoel. Het lijkt erop dat kinderen niet zelf op het idee van schaamtegevoelens komen.

De hoge scores met betrekking tot het verwachten van een negatief oordeel van het publiek over de klas geeft aan dat het voor de meeste kinderen wel duidelijk is dat zij als groep beoordeeld worden op basis van het gedrag van een individu. Dat zij als gevolg daarvan ook als persoon negatief beoordeeld worden, lijkt voor veel kinderen een stap te ver.

Er is een aantal mogelijke verklaringen voor de onverwachte, niet eenduidige resultaten van dit onderzoek. Blijkbaar werkt het ontwikkelen van de brede identiteit op het niveau van de klas anders dan op het niveau van één ander individu. Het zou kunnen zijn dat een kind zich in hogere mate verantwoordelijk acht wanneer hij/zij in een bepaalde situatie de enige is die voor het verantwoordelijke gedrag in aanmerking komt. Hierdoor zou een kind zich in een groepssituatie waarbij veel anderen aanwezig zijn, minder verantwoordelijk voelen.

Verklaringen voor het vinden van resultaten die niet in overeenstemming zijn met de verwachtingen kunnen ook gezocht worden in eventuele beperkingen van de studie. Zo bleek de hypothetische situatie in de praktijk soms niet zo bekend voor de kinderen dan werd verwacht. Een aantal kinderen had nog nooit met de klas opgetreden. Hierdoor zijn de resultaten mogelijk minder valide.

Mogelijk is de schoolklas geen goede situatie. Opvallend is dat op het niveau van de klas bij de derde component, namelijk het tonen van verantwoordelijkheid door het geven van uitleg, vaak de juf of meester als verantwoordelijke persoon wordt gezien door de kinderen. De schoolsituatie is, onder andere hierdoor, mogelijk minder geschikt om het verantwoordelijkheidsgevoel van kinderen te onderzoeken aangezien de juf of meester hierbij aanwezig is.

Daarnaast zouden de methoden van dit onderzoek beperkingen met zich mee kunnen brengen. Er zou gedacht kunnen worden aan het opzetten van een experiment waarbij de

groepen gecreëerd worden en waarbij gebruik wordt gemaakt van een interventie die gericht is op het versterken van de groepsverantwoordelijkheid. Er kunnen dan vergelijkingen plaatsvinden tussen kinderen die wel of niet hebben deelgenomen aan de interventie. Een dergelijk onderzoek kan nuttige resultaten opleveren op het gebied van de ontwikkeling van de brede identiteit.

Vervolgonderzoek zou zich daarnaast kunnen richten op de ontwikkeling van schaamte als afzonderlijk onderdeel binnen een onderzoek naar brede identiteit aangezien deze emotie een belangrijke rol speelt bij het ontstaan van de brede identiteit. Er kan nagegaan worden of schaamte een emotie is die kinderen ervaren in een verwante situatie. Uit eerder onderzoek komt naar voren dat deze sociale emotie in de midden kindertijd nog niet door alle kinderen verworven is (Ferguson & Stegge, 1995; Ferguson, Stegge, Miller & Olsen, 1999). Inzicht op het gebied van sociale emoties kan daarmee de kennis met betrekking tot de ontwikkeling van de brede identiteit vergroten.

Concluderend, wat betreft de ontwikkeling van de brede identiteit blijken uit dit onderzoek geen grote leeftijdsverschillen. Slechts op twee van de zes aspecten die betrekking hebben op de schoolklas wordt een leeftijdsverschil gevonden. Op het niveau van de kleine groep, wordt op twee van de drie componenten een verschil in leeftijd gevonden. Hierbij spreekt één van de verschillen de verwachting tegen doordat jongere kinderen op dit punt een meer ontwikkelde brede identiteit lijken te hebben dan oudere kinderen. Daarnaast worden geen sekseverschillen gevonden. Dat er geen eenduidig leeftijdsverschil naar voren komt gaat in tegen de verwachtingen. De gegevens uit eerder onderzoek gaan blijkbaar niet op voor kinderen van deze leeftijd in deze situatie, namelijk op het niveau van de groep.

Het doel van dit onderzoek was de kennis wat betreft de ontwikkeling van de brede identiteit in de middenkindertijd te vergroten. De gegevens uit dit onderzoek hebben nieuwe kennis opgeleverd op dit gebied. De belangrijkste conclusie is dat er geen eenduidig leeftijdsverschil blijkt te bestaan tussen kinderen die wel en geen kenmerken van een ontwikkelde brede identiteit op het niveau van de groep tonen. Ook zijn geen sekseverschillen gevonden. De resultaten ondersteunen dus niet de verwachtingen die voor het niveau van een groep afgeleid zijn van eerder onderzoek dat betrekking had op het niveau van één ander individu (Bennet & Cormack, 1996; Bennet et al., 1998).

Referenties

- Barrett, M., Lyons, E. & del Valle, A. (2004). The development of national identity and social identity processes: do social identity theory and self-categorization theory provide useful heuristic frameworks for developmental research? In M. Bennett & F. Sani (Eds.), *The Development of the Social Self* (pp. 159-188). Hove, UK: Psychology Press.
- Bennet, M., & Cormack, C. (1996). Others' actions can reflect on the self: a developmental study of extended identity *The Journal of Genetic Psychology*, 157, 323-330.
- Bennet, M. & Sani, F. (2004). *The development of the social self*. New York, Psychology Press.
- Bennet, M., Thompson, S., Yuill, N., & Banerjee, R. (1998) Children's understanding of extended identity. *Developmental Psychology*, 34, 322-331.
- Berti, A. E., Garattoni, C., & Venturini, B. A. (2000). The understanding of sadness, guilt, and shame in 5-, 7-, and 9-year-old children. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 126, 293-318.
- Dickerson, S. S., Gruenewald, T. L., & Kemeny, M. E. (2004). When the social self is threatened: Shame, physiology, and health. *Journal of Personality*, 72(6), 1192-1216.
- Ferguson, T.J., Stegge, H., Miller, H., & Olsen, E. R. (1999). Guilt, shame, and symptoms in children. *Developmental Psychology*. 35, 347-357.
- Lagattuta, K.H., & Thompson, R. A. (2007). The development of self-conscious emotions: Cognitive processes and social influences. In J.L. Tracy, R.W. Robins, & J. P. Tangney (Eds.), *The self-conscious emotions: Theory and research* (pp. 91-113). New York: Guilford.
- Lewis, M. (1992). *Shame, The exposed self*. New York: The Free Press.
- Ruble, D. N., Alvarez, J., Bachman, M., Cameron, J., Fuligni, A., Garcia Coll, C., et al. (2004). The development of a sense of "we": The emergence and implications of children's collective identity. In M. Bennett & F. Sani (Eds.), *The development of the social self* (pp. 29-76). New York: Psychology Press.
- Turner, J. C. (1975). Social comparison and social identity; Some prospects for intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 5, 5-34.
- Turner, J. C. (1985). Social categorization and the self concept: A social cognitive theory of group behaviour. In E. J. Lawler (Ed.), *Advances in group processes: Theory and research* (Vol. 2, pp. 77-271). Greenwich, CT: JAL Press.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicer, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*, Oxford: Basil Blackwell.

Bijlage 1 Interview situatie 1

Vragen	Interview – De Groep
<p>1. Vind je dat je een leuke klas hebt? Heb je vriendinnetjes/vriendjes? Wie?</p> <p>2. Doen jullie op school wel eens iets met de hele groep voor de andere klassen? Kun je vertellen wat jullie een keer hadden gedaan?</p>	Introductie
<p>3. Stel je voor: <i>Jullie gaan als klas optreden voor de kinderen van andere groepen. Een paar kinderen van jullie groep 3 / of 4 waren niet op school bij de eerste lessen. (Plaatje 1)</i> <i>Ze wisten daarom niet goed wat ze moesten doen. Niemand heeft hun geholpen. Bij het optreden gaat het helemaal mis. (Plaatje 2)</i> <i>Natuurlijk merkt iedereen het. De kinderen en leerkrachten van de andere klassen kijken eerst naar het groepje (bedenklijk kijken) en dan kijken ze allemaal naar jullie klas.....(weer bedenklijk kijken). het ging niet goed, hè?</i></p>	Hypothetische situatie
<p>4. Hoe zou <i>jij</i> je voelen over wat er gebeurd was met het optreden van jullie klas? Hoe komt dat? Waarom nog meer?</p> <p>5. Kun je je gevoel aanwijzen? (smileys)</p> <p>6. Hoe noem je dat gevoel?</p> <p>Andere gevoelens laten aanwijzen:</p> <p>7. Wat is dat voor 'n gevoel? (laten benoemen).</p> <p>8. Hoe komt het dat je die (eigen keuze) kiest? Waarom nog meer?</p>	Verbondenheid
<p>9. Wat zouden de andere kinderen en leerkrachten die het gezien hadden denken?</p> <p>10. Wat zouden ze denken over jullie klas?</p> <p>11. Wat zouden de andere kinderen en leerkrachten die het gezien hadden denken over <i>jou</i>?</p> <p>12. Zou iemand van jullie groep uitleggen hoe het kwam? Wie? Jij?</p>	Verantwoordelijkheid

Bijlage 2 Interview situatie 2

Interview - Samenwerken hypothetische situatie

1. Activiteit

1 werk je wel eens samen met iemand anders in de klas?

2. Verantwoordelijkheid: wat zou jij doen?

“Ik ga nu een verhaaltje vertellen waarbij je moet denken aan je eigen klas.

Tekening 1: *Jullie krijgen de opdracht van de juf/meester dat jullie met z'n drieën een koe moeten maken. Iedereen moet een eigen stukje maken. Eentje maakt het hoofd, eentje het lijf en de ander de poten en de staart. De juf/meester zegt aan het einde of jullie een onvoldoende of een voldoende hebben voor de **hele koe**.*

Tekening 2: *Jullie zijn aan het knutselen. Je ziet dat degene die het hoofd moet maken, het niet zo goed doet.*

- 4a. Wat zou je doen?
- 4b. Is zoiets wel eens gebeurd bij jou?
- 4c. Wat heb je toen gedaan?

Tekening 3: *Stel je voor. Nu is jullie koe af en hij ziet er zo uit.*

- 4d. Hoe zou je je voelen als je deze koe bij de juf zou inleveren?
- 4e. Wat is dat voor gevoel? Leg eens uit.

Als ze schaamte niet aanwijzen:

- 4f. Wat is dat voor gevoel? Voel jij je wel eens zo? Wanneer voel je je dan zo?

Terug naar tekening.

- 4g. Wat zou de juf denken denk je?
- 4h. Wat zeg je tegen de juf als je de koe inlevert?
- 4i. Wie moet uitleggen wat er is gebeurd?

- 4j. Wat zou de juf denken van jullie samenwerking denk je? Als ze gaat kijken of jullie er *samen* iets goed van hebben gemaakt?

Bijlage 3 Scoringsformulier situatie 1

Scoringsformulier - Analyse De Groep

<i>Respondentnr</i>	
<i>Naam kind</i>	
<i>School</i>	
<i>Klas</i>	
<i>Leeftijd</i>	
<i>Sekse</i>	
<i>SES</i>	
<i>Etniciteit</i>	

Aankruisen of omcirkelen van het goede antwoord

NB: voorbeelden van antwoorden opnemen/ kopiëren vanuit transcript, met name als het gaat om een specifieke uiting.

I. Hypothetisch verhaal.

Vraag 1. Gevoel benoemen.

		4 Neutraal	3 Blij	2 Verdrietig	1 Schaamte	5 Anders
1a.	Spontaan label					
1b.	Emoticon label					
1c.	Kennis van gevoel emoticon	1 juist 2 onjuist	1 juist 2 onjuist	1 juist 2 onjuist	1 juist 2 onjuist	

Omschrijving schaamte emoticon	
Redenering over eigen keuze gevoel + toelichting	1. raakt het kind zelf (verhaal begrepen) 2. kind voelt zich niet aangesproken (verhaal begrepen) 3. anders / weet niet 4. verkeerd begrepen
Verhaal verkeerd onthouden	1. begrepen 2. verkeerd, ook bij nader toelichting 3 verkeerd, bij nadere toelichting begrepen:

II Reactie publiek benoemen.

	Beschrijving
2a. over de klas	1 positief 2 negatief 3 weet niet
2b. over kind	1 positief 2 negatief 3 weet niet

III Wie zou uitleg geven?

3a. de groep	de juf/meester groepje kinderen zelf kind zelf nee niemand weet niet
3b. kind zelf	ja spontaan ja, op vraag nee weet niet
Toelichting	

Bijlage 4 Scoringsformulier situatie 2

Scoringsformulier - Analyse Samenwerken

<i>Respondentnr</i>	
<i>Naam kind</i>	
<i>School</i>	
<i>Klas</i>	
<i>Leeftijd</i>	
<i>Sekse</i>	
<i>SES</i>	
<i>Etniciteit</i>	

Intrapersoonlijke competentie:

Zelfvertrouwen, eigen kennis en kunnen, zelfregulatie.

Interpersoonlijke competentie:

- *Coöperatief gedrag:*

werkwijze: strategieën, activiteit taakverdeling,

vaardigheid: coördinatie, verantwoordelijkheid (product), besluitvorming e.d.

product: gericht op gemeenschappelijk doel activiteit,

- *Prosociaal gedrag/ relatie:*

prosociaal: elkaar helpen - gericht op persoon van de ander, perspectief van de ander, sociale verantwoordelijkheid, samen zijn/ doen, rechtvaardigheid van taakverdeling (eerlijk verdelen)

relatie: elkaar leren kennen: interesse in en verbondenheid met de ander, sociale regels van met elkaar omgaan.

O = variable

1,2 enz = waarde

II. Hypothetische situatie.

<i>Verantwoordelijkheid tijdens knutselen</i> 4a Wat zou jij doen?	<p>O Hypothetisch handelen</p> <p>1 over coöperatief gedrag: groepje lost het op opnieuw doen, samen doen</p> <p>2 over sociaal gedrag: geïnterviewd kind zou het zelf uitleggen, helpen</p> <p>3 kind dat het niet goed doet moet het zelf oplossen</p> <p>4 juf/ meester moet het oplossen</p>
4b Zelf meegemaakt?	<p>O Eigen ervaring</p> <p>1 ja</p>

<p>4c Wat gedaan?</p>	<p>2 nee</p> <p>O Eigen handelen in verleden</p> <p>1 over coöperatief gedrag: groepje lost het op opnieuw doen, samen doen</p> <p>2 over sociaal gedrag: geïnterviewd kind zou het zelf uitleggen, helpen</p> <p>3 kind dat het niet goed doet moet het zelf oplossen</p> <p>4 juf/ meester moet het oplossen</p>
<p><i>Beoordeling leerkracht</i> 4d/e/f Hoe zou je je voelen?</p> <p>Reden</p>	<p>O Emotie</p> <p>1. sociale emotie (schaamte, schuld)</p> <p>2. negatief (verdrietig)</p> <p>3. positieve (blij)</p> <p>4. neutraal</p>
<p>4g/j Wat zou juf denken?</p>	<p>O Reactie juf</p> <p>1. positief</p> <p>2. negatief</p>
<p>4h/i Verantwoordelijkheid bij inleveren Wat doe je dan?</p>	<p>O Eigen handelen product af</p> <p>1 over coöperatief gedrag: groepje lost het op opnieuw doen, samen doen</p> <p>2 over sociaal gedrag: geïnterviewd kind zou het zelf uitleggen, helpen</p> <p>3 kind dat het niet goed doet moet het zelf oplossen</p> <p>4 juf/ meester moet het oplossen</p>